ТҮРКІТАНУ · №10 ДӘРІС

Түркітанудағы ареалды және типологиялық зерттеулер

Дәріскер: ф.ғ.д., профессор
Авакова Раушангул Амирдиновна

ОҚУ БАҒДАРЫ

Дәрістің мақсаты мен оқу нәтижелері

МАҚСАТЫ

Түркі тілдерінің географиялық байланыстары мен құрылымдық ерекшеліктерін ареалдық және типологиялық тұрғыдан саралау.

ОҚУ НӘТИЖЕЛЕРІ

01 Ареалдық лингвистиканың мәнін түсіндіреді.

02 Тілдік одақтар мен изоглоссаларды сипаттайды.

03 Жалғамалы құрылымның белгілерін талдайды.

04 SOV, постпозиция және аналитикалық формаларды ажыратады.

Екі зерттеу бағыты бір-бірін толықтырады

Ареалдық зерттеу

Түркі тілдерінің географиялық кеңістіктегі көрші тілдермен өзара ықпалдасуын қарастырады.

Типологиялық зерттеу

Түркі тілдерінің жалғамалылығын, грамматикалық құрылысы мен синтаксистік үлгілерін сипаттайды.

Негізгі идея: тілдердің географиялық байланысы мен ішкі құрылымын қатар талдау.

АРЕАЛДЫҚ ЛИНГВИСТИКА

Түркі тілдерінің кеңістіктегі байланыстары

Ареалдық зерттеу көршілес туыс және туыс емес тілдердің ұзақ мерзімді қарым-қатынасын талдайды.

01

Кеңістік

Орталық Азия, Еділ–Орал, Сібір, Кавказ және Анатолия

02

Байланыс

Иран, славян, фин-угор және монғол тілдерімен ықпалдастық

03

Нәтиже

Аймақтық ерекшеліктер, тілдік одақтар мен конвергенция

ТІЛДІК ОДАҚТАР

Географиялық жақындық тілдік ықпал туғызады

Орталық Азия	Қазақ, өзбек, қырғыз және тәжік-иран тілдері: синтаксистік, лексика-семантикалық интерференция.
Еділ–Орал	Татар мен башқұрттың мари және удмурт тілдерімен фонетикалық, грамматикалық конвергенциясы.
Балқан / Анатолия	Түрік тілінің грек және болгар тілдерімен диалектологиялық байланыстары.

ОРТАЛЫҚ АЗИЯ АРЕАЛЫ

Ұзақ тілдік байланыс интерференцияға әкеледі

АРЕАЛ ҚҰРАМЫНДАҒЫ ТІЛДЕР

Қазақ · өзбек
Қырғыз · тәжік-иран

Ғасырлар бойғы қатар өмір сүру

Синтаксистік интерференция

Сөйлем құрылысы мен қолданыс ерекшеліктеріндегі өзара ықпал.

Лексика-семантикалық интерференция

Сөздік құрам мен мағыналық байланыстардың тоғысуы.

Еділ–Орал және Балқан–Анатолия байланыстары

Еділ–Орал тілдік одағы

Татар мен башқұрт тілдері мари, удмурт сияқты фин-угор тілдерімен байланыста дамыды.

Негізгі көрінісі: фонетикалық және грамматикалық конвергенция.

Балқан / Анатолия ареалы

Түрік тілінің грек және болгар тілдерімен диалектологиялық байланыстары қарастырылады.

Негізгі мәселе: көрші тілдер арасындағы аймақтық ұқсастық.

Тілдік құбылыстың таралу шекарасы

Изоглосса – фонетикалық, лексикалық немесе морфологиялық құбылыстың таралу шекарасын картада көрсететін сызық.

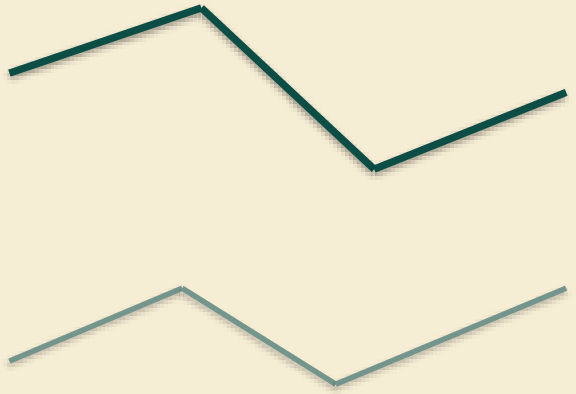

СХЕМАЛЫҚ КӨРІНІС

МЫСАЛ БОЛАТЫН ИЗОГЛОССАЛАР

d / z / y сәйкестігі

Еріндік сингармонизм

Аймақтық ерекшеліктерді картаға түсіру

01

Тілдік белгі

Фонетикалық, лексикалық не морфологиялық ерекшелік

02

Таралу аймағы

Диалектілер және шекаралық өту зоналары

03

Картография

Изоглоссаны географиялық координаттарға түсіру

Түркітануда бұл тәсіл тілдер мен диалектілердің шекаралық таралуын нақтылауға бағытталған.

Түркі тілдеріне тән жалғамалы құрылым

Морфемалардың стандарттылығы

Қосымшалар негізінен жеке грамматикалық мағыналарды білдіреді.

Түбір тұлғасының сақталуы

Қосымшалар сөз түбірінің соңына бірізді ретпен жалғанады.

Агглютинацияда түбір мен қосымшаның қызметі айқын ажыратылады.

МОРФЕМАЛЫҚ ҚҰРЫЛЫМ

Түбір + көптік + тәуелдік + септік

бала + лар + ымыз + ға

БАЛА	ЛАР	ЫМЫЗ	ҒА
Түбір	Көптік	Тәуелдік	Септік

Морфологиялық аффикстердің жалғану тәртібі деректе осы мысалмен көрсетіледі.

SOV – түркі тілдеріне тән сөз тәртібі

Бастауыш → Тұрлаусыз мүше → Баяндауыш

S

Бастауыш

O

Тұрлаусыз мүше

V

Баяндауыш

SOV: Subject – Object – Verb құрылымы.

СӨЗ ТІРКЕСІ

Анықтауыш анықталғыштың алдында келеді

жасыл ормандар

жасыл — анықтауыш
ормандар — анықталғыш

балалар мәтіні

балалар — анықтауыш қызметіндегі сөз
мәтіні — анықталғыш

Дәріс материалы сөз тіркесі ішіндегі анықтауыштың алдыңғы орнын атап көрсетеді.

Түркі тілдерінде постпозициялар қолданылады

Предлогтар орнына септеулік шылаулар мен септік жалғаулары қолданылады.

кейін	соң	туралы	үшін
Септеулік	Септеулік	Септеулік	Септеулік

Постпозициялар мен септік жалғаулары грамматикалық қатынастарды білдіреді.

Синтетикалық және аналитикалық тәсілдер

СИНТЕТИКАЛЫҚ ТӘСІЛ

Қосымшалар

Грамматикалық мағынаны аффикстер арқылы білдіру.

АНАЛИТИКАЛЫҚ ТӘСІЛ

жазып отыр
айтып қойды

Көмекші етістік арқылы қимылдың өту сипатын білдіру.

ЖИНАҚТАЙ САЛЫСТЫРУ

Ареалдық және типологиялық талдаудың арақатынасы

Ареалдық	Қай жерде және қандай тілдермен байланыста? Тілдік одақ, конвергенция, изоглосса.
Типологиялық	Тіл қалай құрылған? Жалғамалылық, морфема тәртібі, SOV, постпозиция.
Біріктірілген көзқарас	Географиялық ықпалды тілдің ішкі грамматикалық жүйесімен бірге сипаттау.

ҚОРЫТЫНДЫ

Негізгі нәтиже: кеңістік пен құрылым бірлікте

01

Ареалдық байланыс

Түркі тілдері көрші тілдермен ұзақ тарихи қарым-қатынаста дамиды.

02

Тілдік карта

Изоглоссалар мен атластар аймақтық құбылыстардың таралуын көрсетеді.

03

Жалғамалы жүйе

Түбірдің тұрақтылығы мен қосымшалардың бірізділігі маңызды белгі.

04

Грамматикалық құрылым

SOV, анықтауыштың алдыңғы орны және постпозициялар кең сипатталады.

БІЛІМДІ БЕКІТУ

Өзін-өзі тексеру сұрақтары

01 Ареалдық лингвистика нені зерттейді?

02 Тілдік одақ пен конвергенцияның байланысы қандай?

03 Изоглосса қалай анықталып, картада көрсетіледі?

04 Түркі тілдерінің жалғамалы құрылымы қалай сипатталады?

05 SOV және анықтауыштың орны нені білдіреді?

06 Синтетикалық және аналитикалық тәсілдердің айырмасы қандай?

Пайдаланылған материалдар

Негізгі мәтін «№10 дәріс. Түркітанудағы ареалды және типологиялық зерттеулер».

1. **Баскаков Н.А.** Тюркские языки. – Москва: Издательство восточной литературы, 1960. – 246 с.
2. **Богородицкий В.А.** Введение в татаро-башкирское языкознание (в связи с другими тюркскими языками). – Казань, 1934.
3. **Щербак А.М.** Сравнительная фонетика тюркских языков. – Ленинград: Наука, 1970. – 203 с.
4. **Текин, Т.** Түркі тілдерінің типологиясы мен құрылымы. – Анкара, 1998.
5. **Аманжолов А.С.** Түркі филологиясы және жазу тарихы. – Алматы: Санат, 1996. – 128 б.
6. **Қайдар Ә., Оразов М.** Түркітануға кіріспе. – Алматы: Арыс, 2004. – 360 б.
7. **Сыздықова Р.** Қазақ әдеби тілінің тарихы (XV–XIX ғғ.). – Алматы: Мектеп, 1988. – 264 б.
8. **Кононов А.Н.** Грамматика современного турецкого литературного языка. – Москва–Ленинград: Изд-во АН СССР, 1956. – 569 с.
9. **Боровков А.К.** Лексика среднеазиатского нашествия и ареальные исследования в тюркских языках. – Москва: Наука, 1963. – 210 с.
10. **Johanson, L., & Csató, É. Á. (Eds.).** *The Turkic Languages*. – London & New York: Routledge, 1998 (2nd ed. 2021). – 518 p.
11. **Sasse, H.-J.** *Areal Typology and Linguistic Areas*. – Berlin: Mouton de Gruyter, 2001. – 340 p.
12. **Dixon, R.M.W.** *Areal Writing and Typological Convergence*. – Cambridge: Cambridge University Press, 2002. – 290 p.